

Ks. Tomasz Jelonek

Hillel – jeden z wielkich nauczycieli judaizmu

Poprzednicy Hillela

Niewola babilońska położyła kres państwu judzkiemu, ostatniej części dawnej monarchii Dawida i Salomona. Państwowość Izraela przestała istnieć na wiele wieków, a jej ożywienie w czasach hasmo-nejskich było możliwe jedynie dlatego, że w okresie niewoli babilońskiej uratowana została tożsamość narodu pozbawionego ziemi i wolności. Niezwykle ważna rola w tym dziele przypadła prorokowi Ezechielowi, który na terenie Babilonii budził nadzieje przyszłego odrodzenia i wskazywał skuteczne sposoby prowadzące do tego odrodzenia, z których odnowa moralna i wierność względem Jahwe stanowią sedno zagadnienia.

Ezechielowa wizja nad rzeką Kebar miała przekonać wygnańców, że przebywając w Babilonii, nie są pozbawieni możliwości kontaktowania się z Jahwe, dla którego nie istnieją żadne ograniczenia przestrzenne i obszary dominacji innych bóstw, choćby zwycięskiego Marduka, który – według panujących wówczas poglądów – miałby się okazać silniejszym od Jahwe, gdyż jego wyznawcy pokonali wyznawców Jahwe. Jahwe jednak panuje nad całą ziemią, może działać równie swobodnie nad babilońską rzeką, jak w Jerozolimie, a klęska państwa judzkiego spowodowana była, zgodnie z orędziem Jeremiasza i Ezechiela, nie przewyższającą mocą Marduka, ale dopuszczeniem Jahwe, który w ten sposób zastosował względem narodu karę leczniczą, której celem było nie zniszczenie opornych i łamiących przymierze Izraelitów, ale doprowadzenie ich do prawdziwego nawrócenia. Bóg, który może działać wszędzie, jest jedynym Panem świata i dlatego wizja nad rzeką Kebar jest ważnym etapem formowania się konsekwentnego mo-

noteizmu izraelskiego, który będzie czynnikiem decydującym o przetrwaniu narodu. Z tego powodu rydwan Boży, objawiony Ezechielowi, stanie się podstawowym tematem rozważań mistycznego sposobu myślenia w ramach rozwijającej się Kabały.

Obok wizji nad rzeką Kebar, z jej reperkusjami w dziedzinie rozwoju monoteizmu, drugim zasadniczym elementem podjętym i rozwiniętym w nauczaniu Ezechiela była sprawa indywidualnej odpowiedzialności. Bez organizacji politycznej i religijnej, bez świątyni i kultu z nią związanego, każdy Izraelita stawał się odpowiedzialny za przyjęcie, przechowanie i przekaz tradycji religijnej, stającej się jedynym spoiwem narodu.

Ugruntowanie monoteizmu i świadomość odpowiedzialności indywidualnej, w czym Ezechiel odegrał zasadniczą rolę, warunkowały powodzenie tego, co symbolicznie zostało przedstawione w Ezechielowej wizji wyschniętych kości (Ez 37). Mówi ona o tym, że definitywnie zakończył się pewien okres historii, ale jeszcze kości nie rozpały się w proch. Wołanie proroka i powiew mocy Ducha sprawią, że powstanie nowy naród. Dawna historia Izraela zostaje zamknięta, a rodzi się nowy okres, który umownie nazywamy judaizmem. Ten moment dziejowy jest momentem gruntownej przemiany, jest zasadniczym i może najważniejszym zakretem historii Izraela.

Dalsza droga Izraela zaczęła się od *domów zgromadzenia* (*bet-ha-kneset*), nazwanych później powszechnie, od greckiego tłumaczenia nazwy hebrajskiej, synagogami. Początki synagog giną w pomroce dziejów. Niektórzy rabini ich ustanowienie przypisywali Mojżeszowi i przytaczali pewne teksty biblijne dla potwierdzenia ich przedwygnaniowego istnienia¹ Takim tekstem miał być fragment z Psalmu 74, w którym czytamy:

Spalili w kraju wszystkie miejsca świętych zgromadzeń (Ps 74, 8).

W przytoczonym tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia użyte zostało określenie: *miejsca świętych zgromadzeń*, które można interpretować jako *domy zgromadzenia*, czyli synagogi. Tekst jednak oryginalny nie daje podstawy do takiej interpretacji, gdyż wiersze 4–8 omawianego Psalmu odnoszą się do zburzenia świątyni wraz z wszystkim, co do niej

¹ Por. E. TESTA, *Usi e riti degli Ebrei ortodossi* (Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Minor n. 15), Jerusalem 1973, s 33.

należało². Natomiast w Prawie i u proroków nie znajdujemy żadnej wzmianki na temat synagogi³.

Ogólnie przyjmuje się, że początków synagog trzeba szukać w Babilonii w okresie niewoli po zburzeniu świątyni jerozolimskiej. Wygnańcy, pozbawieni wszystkich instytucji życia społecznego, gromadzili się dla rozważenia interpretacji obowiązującego ich Prawa i dla modlitwy. Te funkcje spełniać mogła synagoga. Czy jednak w tym czasie były to już specjalne budowle? Nie mamy na to żadnych potwierdzeń archeologicznych, a w treści ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza także nie występuje żadna wzmianka o takiej instytucji. Również nie znajdujemy wzmianek o zburzeniu jakiejś synagogi w czasie prześladowania poprzedzającego walki machabejskie lub w ich czasie.

Stąd niektórzy uczeni wyciągają wniosek, że instytucja synagogi powstała dopiero w okresie konfrontacji z kulturą hellenistyczną, jako forma oporu przeciw wpływom kultury greckiej i jej zwyczajom. Nieco wcześniejsze są inskrypcje, znalezione w Egipcie (III i II wiek przed Chrystusem), mówiące o żydowskich domach modlitwy. Nie jest jednak pewne, czy były to już synagogi we właściwym tego słowa znaczeniu⁴.

Nie ulega wątpliwości, że synagogi rozszerzyły się zarówno w diasporze, jak i w ziemi Izraela w wieku I przed Chrystusem, a w czasach Jezusa spotykamy ich wiele, także na kartach Nowego Testamentu.

Synagoga stała się nową i rewolucyjną formą instytucji publicznej w judaizmie. Modlitwa, studium, kazania i nauczanie zastąpiły ofiary, a sprawowanie ceremonii nie było już zarezerwowane dla wąskiej grupy kapłanów, ale stało się dostępne dla wszystkich. Również synagoga nie była związana ze stałym miejscem, jak świątynia, ale pojawiała się wszędzie tam, gdzie była dostateczna ilość wyznawców judaizmu.

Synagoga była miejscem studiów, posiłków religijnych, procesów sądowych, a także zgromadzeń o charakterze politycznym i społecznym. Na pierwszym jednak miejscu poświęcona była czytaniu Tory, jej interpretowaniu i tłumaczeniu na języki lokalne, aramejski i grecki.

² Por. S. ŁACH, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy (Pismo Święte Starego Testamentu tom VII, cz. 2)* przygotował do druku J. Łach, Poznań 1990, s. 340.

³ Por. L. STEFANIAK, *Synagoga*, w: *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, praca zbiorowa pod red. E. Dąbrowskiego, Poznań 1959, t. 2, s. 556.

⁴ Por. A. J. SALDARINI, *Synagoga*, w: *Encyklopedia biblijna* pod red. P. J. Achtemaeier, tłumaczenie zbiorowe, (Prymasowska Seria Biblijna) Warszawa 1999, s. 1166.

Wspólne modlitwy synagogalne przed rokiem 70. nie są dobrze udokumentowane, natomiast po zburzeniu świątyni wspólna modlitwa w synagodze staje się elementem centralnym⁵.

Podstawową modlitwą, odmawianą dwukrotnie w czasie dnia, było *Szema* (Pwt 6, 4–9) z dodanymi do niej tekstami: Pwt 11, 13–21 oraz Lb 15, 37–41.

⁴Śłuchaj, Izraelu, Pan jest naszym Bogiem – Panem jedynym.

⁵Będziesz miłował Pana, Boga twójego, z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił. ⁶niech pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję. ⁷Wpoisz je twoim synom, będziesz o nich mówił przebywając w domu, w czasie podróży, kładąc się spać i wstając ze snu. ⁸Przywiążesz je do twojej ręki jako znak. Niech one ci będą ozdobą przed oczami. ⁹Wypisz je na odrzwiach swojego domu i na twoich bramach.

(Pwt 4–9)

¹³Jeśli będziecie słuchać pilnie nakazów, które wam dziś daję, miłując Pana, Boga waszego, i służąc Mu z całego serca i z całej duszy, ¹⁴ześle On deszcz na waszą ziemię we właściwym czasie, jesienny jak i wiosenny, i zbierzecie wasze zboże, moszcz i oliwę. ¹⁵Da też trawę na polach dla waszego bydła. Będziecie mieli żywności do syta. ¹⁶Strzeżcie się, by serce wasze nie pozwoliło się omamić, abyście nie odeszli i nie służyli obcym bogom i nie oddawali im pokłonu, ¹⁷bo zapaliłby się gniew Pana na was, i zamknałby niebo, aby nie padał deszcz, ziemia nie wydałaby plonów, i prędko zginęlibyście w tej pięknej ziemi, którą wam daje Pan. ¹⁸Weźcie przeto sobie te moje słowa do serca i duszy. Przywiążcie je sobie jako znak na rękę. Niech one będą wam ozdobą między oczami. ¹⁹Nauczcie ich wasze dzieci, powtarzając je im, gdy przebywacie w domu, gdy idziecie drogą, gdy kładziecie się i wstajecie. ²⁰Napiszesz je na odrzwiach swojego domu i na swoich bramach, ²¹aby się pomnożyły twoje dni i dni twoich dzieci w kraju, który przodkom waszym poprzysiągł dać Pan – dni tak długie, jak dni niebios, które są nad ziemią.

(Pwt 11, 13–21)

⁵ Por. L. LEVINE, *Synagoga*, w: *Słownik wiedzy biblijnej* pod red. B. M. Metzger, M. D. Coogan, tłumaczenie zbiorowe, Warszawa 1996, s. 731.

³⁷I mówił znowu Pan do Mojżesza: ³⁸«Powiedz Izraelitom, niech sobie zrobią frędzle na krajach swoich szat, oni i ich potomstwo, i do każdej frędzli użyją sznurka z fioletowej purpury. ³⁹Dla was będą te frędzle, a gdy na nie spojrzycie, przypomnicie sobie wszystkie przykazania Pana, aby je wypełnić – a nie pójdziecie za żądzami swego serca i oczu, przez które plamiliście się niewiernością – ⁴⁰byście w ten sposób o wszystkich moich przykazaniach pamiętali, pełnili je i tak byli świętymi wobec swojego Boga. ⁴¹Jam jest Pan, Bóg wasz, który was wyprowadził z ziemi egipskiej, aby być waszym Bogiem. Jam jest Pan, wasz Bóg».

(Lb 15, 37–41)

Modlitwa ta została przejęta z praktyki świątynnej i uzupełniona trzema błogosławieństwami, z których każde odnosiło się do jednego z podstawowych tematów religijnych: stworzenia, objawienia i wyzwolenia.

Drugą formą modlitewną było *Szmone esre* (*osiemnaście błogosławieństw*), do których dodano jeszcze jedno.

Archeologia wydobyła na powierzchnię ziemi wiele pozostałości synagog. W Ziemi Izraela dzieliły się one na trzy typy. Typ galilejski odznaczał się bogato zdobioną fasadą, zwróconą w kierunku Jerozolimy, mającą często trzy wejścia. Wnętrze zdobiły belkowania, filary, fryzy i malowidła ścienne. Drugi typ zbudowany był na planie bazylikowym, zewnątrz był skromny, a wewnątrz miał bogate wyposażenie. Okrągła absyda zwrócona była w kierunku Jerozolimy. Synagoga posiadała symboliczną mozaikę podłogową. Trzecim typem była synagoga szerokoprzestrzenna⁶.

Bardziej znanymi pozostałościami synagog są synagoga w Jerycho, Kafarnaum, Korozaim, Hamat Tiberias i Bet Alfa, ta ostatnia z doskonale zachowaną mozaiką podłogową.

Synagoga stała się ważnym elementem w formowaniu się tradycji rabinistycznej i interpretacji Tory. To formowanie rozpoczęło się niewątpliwie w czasie niewoli babilońskiej, niezależnie od istnienia czy nieistnienia wytworzonej już instytucji synagogi. Przeszczepione do Ziemi Izraela przez Ezdrasza, przechowywane było i rozwijane przez dłuższy czas, o którym nic dokładnego powiedzieć nie możemy. W tym

⁶ Por. tamże, s. 732.

okresie musiała jednak istnieć jakaś ustabilizowana forma przekazu, do której nawiązują aluzje o Wielkim Zgromadzeniu (Wielkiej Synagodze), która miała zawdzięczać swój początek samemu Ezdraszowi.

Traktat Talmudu zatytułowany *Pirke Awot* czyli *Sentencje Ojców* tak streszcza drogę tradycji od Mojżesza do Wielkiego Zgromadzenia:

Mojżesz otrzymał Torę na Synaju, przekazał ją Jozuemu. Jozue zaś przekazał ją starszym, a starsi prorokom. Prorocy przekazali ją mężom należącym do Wielkiego Zgromadzenia. Oni zaś głosili trzy sprawy: zachowajcie umiarkowanie w sądzie, zdobywajcie wielu uczniów i czyńcie odpowiednie ograniczenia przy interpretacji Tory⁷

Dopiero w późniejszym czasie pojawiają się postacie rabinów, które znamy z przekazu Talmudu, kontynuujące dzieło interpretacji Tory. Są to bezpośredni poprzednicy Hillela.

Pierwszym, znanym nam z imienia jest Szymon Sprawiedliwy, który miał być równocześnie ostatnim przedstawicielem okresu Wielkiego Zgromadzenia. Informacje, podawane przez Talmud na temat tego uczonego i arcykapłana, podkreślają jego wielkość i rolę, jaką miał odegrać, ale nie przywiązują wagi do ścisłości historycznej. Stąd istnieją trudności nawet z dokładną identyfikacją tej postaci, zwłaszcza w porównaniu z relacją Józefa Flawiusza.

Szymon był arcykapłanem, jego obraz został utrwalony w Księdze Syracha na zakończenie działu poświęconego historii Izraela poprzez ukazanie jej wspaniałych postaci.

50 ¹Szymon, syn Oniasza, arcykapłan,
za życia swego poprawił dom Pański,
a za dni swoich wzmocnił świątynię.

²On zbudował mur podwójnie wysoki
i wysoką podporę muru świątyni.

³Za dni jego został wykuty zbiornik na wodę,
sadzawka – której obwód jest jak morze.

⁴On myślał o swoim ludzie, aby go ustrzec przed upadkiem,
umocnił przeto miasto na czas oblężenia.

⁵Jakże wspaniale wyglądał, gdy wracał do ludu,

⁷ Cytowane za W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, Gdynia 1993, s. 43.

- przy wyjściu z Domu Zasłony.
- ⁶Jak gwiazda zaranna pośród chmur,
jak księżyc w pełni w dniach świątecznych,
- ⁷jak słońce świecące na przybytek Najwyższego,
jak tęcza wspaniale błyszcząca w chmurach,
- ⁸jak kwiat róży na wiosnę,
jak lilie przy źródle,
jak młody las Libanu w dniach letnich,
- ⁹jak ogień i kadzidło w kadzielnicy,
jak naczynie szczerozłote,
ozdobione drogimi kamieniami wszelkiego rodzaju,
- ¹⁰jak drzewo oliwne, pokryte owocami,
jak cyprys wznoszący się do chmur.
- ¹¹Kiedy przywdziewał zaszczytną szatę
i brał na siebie wspaniałe ozdoby,
kiedy wstępował do ołtarza Pana,
napępiał chwałą obręb przybytku;
- ¹²a kiedy przyjmował z rąk kapłanów części ofiarne,
sam stojąc przy ognisku ołtarza,
wokół niego stał wieniec braci,
jak gałęzie cedrów na Libanie;
otaczali go jak pnie palmowe –
- ¹³wszyscy synowie Aarona w swej chwale.
Ofiara Pana była w ich rękach,
wobec całego zgromadzenia Izraela –
- ¹⁴[aż do] zakończenia pełnił on służbę Bożą przy ołtarzach,
aby uświetnić ofiarę Najwyższego, Wszechmogącego.
- ¹⁵Wyciągał rękę nad czarę,
ofiarował trochę z krwi winnego grona,
wylewał ją na podstawę ołtarza,
na przyjemną woń Najwyższemu, Królowi nad wszystkim.
- ¹⁶Wtedy odzywali się synowie Aarona
i grali na kutyh trąbach,
grzmieli donośnym głosem
na pamiątkę przed Najwyższym.
- ¹⁷Cały lud wspólnie spieszył
i padał na twarz na ziemię,
aby oddać pokłon Panu swojemu,

- Wszchemogącemu, Najwyższemu Bogu.
- ¹⁸Śpiewacy wychwalali Go swoimi głosami
i potężnym echem płynęła miła melodia.
- ¹⁹Lud prosił Pana Najwyższego
w modlitwie przed Miłosiernym,
aż się skończyły wspaniałe obrzędy Pana
i doprowadzono do końca Jego świętą służbę.
- ²⁰Wtedy on schodząc, wyciągał swe ręce
nad całym zgromadzeniem synów Izraela,
aby dać swymi wargami błogosławieństwo Pana,
i by się radować Jego imieniem.
- ²¹Po raz drugi lud padał na twarz,
by przyjąć błogosławieństwo od Najwyższego.
- (Syr 50, 1–21)

Według Talmudu Szymon miał głosić, że świat opiera się na trzech rzeczach – na Torze, na pracy i na dobrych uczynkach⁸. Tradycja żydowska ukazywała go jako przywódcę odznaczającego się mądrością i charakterem, przytaczano także liczne cuda, zdziałane przez tegoż arcykapłana⁹ Światła w świątyni w czasie jego czterdziestoletniego arcykapłaństwa nigdy nie gasły, czerwona nitka, przywiązywana do rogów kozła, wypędzanego na pustynię dla Azazela w Dniu Pojednania, zawsze stawała się biała, co było znakiem odpuszczenia Izraelowi jego grzechów. Szymon poznał też rok swojej śmierci, gdyż zawsze przy wchodzeniu do Świętego Świętych w Dniu Pojednania towarzyszyła mu postać anielska w bieli, a w ostatnim roku pojawiła się postać ubrana w czerń¹⁰.

Uczniem Szymona Sprawiedliwego był Antygon z Socho, żyjący w pierwszej połowie drugiego wieku przed Chrystusem. Tradycja zachowała jedną jego wypowiedź:

⁸ Por. W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz.cyt., s. 48.

⁹ Por. *The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*, wydał Ch. Pearl, Jerusalem 1996, s. 444.

¹⁰ Por. A. UNTERMAN, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przełożyła O. Zienkiewicz, Warszawa 1994, s. 277.

Nie bądźcie jak słudzy, którzy służą panu ze względu na nagrodę, ale raczej bądźcie jak słudzy, którzy służą panu nie dlatego, aby otrzymać nagrodę, i niech bojaźń Niebios będzie nad wami (Pirke Awot 1, 3)¹¹.

Po Antygonie Talmud wymienia pięć par uczonych. Niektórzy uważali, że w powstałym wówczas Sanhedrynie istniały dwie funkcje: przewodniczącego, zwanego później *nasi* to znaczy *książę*, który był autorytetem w sprawach cywilnych, i przełożonego trybunału, *aw bet din*, który zajmował się sprawami religijnymi. Te dwa stanowiska mieli zajmować uczeni występujący zatem parami¹².

Günter Stemberger pogląd taki nazywa anachronizmem i uważa, że pięć par (*zugot*) wymienionych w Talmudzie jest jedynie schematycznym ujęciem tradycji, wzorowanym na równoległym wystąpieniu Hillela i Szammaja¹³

Uczonymi zestawionymi w pięciu parach są:

Jose ben Joezer i Jose ben Jochanan
Jehoszua ben Perachia i Mattai z Arbeli
Juda ben Tabbaj i Szymon ben Szetach
Szemaja i Awtalion
Hillel i Szammaj.

Z licznych wypowiedzi tych uczonych, cytowanych przez W. Tylocha, przytoczymy tu jedynie wypowiedź Jose ben Jochanana:

Niech twój dom będzie szeroko otwarty i niech ubodzy będą twoimi domownikami. Nie przedłużaj rozmowy z kobietą, ani z własną żoną, ani tym bardziej z żoną swego bliźniego. Mędracy bowiem mówili, że ten, kto przedłuża rozmowę z kobietą sam sobie wyrządza krzywdę, gdyż zaniedbuje słowa Tory i w końcu odziedziczy piekło¹⁴

Współcześnie z Szymonem ben Szetach i Judą ben Tabbaj żył rabbi Choni Hammeagel, którego tradycja przedstawia nie tylko jako mędrca, ale również jako cudotwórcę, mającego nadzwyczajną moc, którego modlitwy miały niezwykłą skuteczność.

¹¹ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 52.

¹² Por. W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 47.

¹³ Por. G. STEMBERGER, *Introduzione al Talmud e al Midrash*, tłum. M. Barbieri, Roma 1995, s. 94.

¹⁴ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 55.

W ten sposób przeglądnęliśmy w skrócie poprzedników Hillela i przejdziemy do ukazania jego postaci.

Hillel i jego dzieło

Hillel, uważany za największego mędrca i najwybitniejszego rabina w okresie Drugiej Świątyni, został nazwany *Starszym (Zaken)* ze względu na duże uznanie, jakim cieszył się wśród swoich rodaków. Miał pochodzić z Babilonu, z którego przybył do Jerozolimy, aby tu pobierać nauki u Szemaja i Awtaliona. Dzieje jego starań o możliwość studiowania stały się przedmiotem licznych legend, odnoszących się do jego postaci. Tradycja bowiem przekazała wiele legend o życiu i nauczaniu Hillela w przeciwieństwie do współczesnego mu Szammaja, o którym dowiadujemy się bardzo niewiele, a nieliczne ciekawostki, które się zachowały w tradycji, przedstawiają go w złym świetle. Być może, że Szammaj pochodził z Jerozolimy i był murarzem.

Nie znane są nam daty urodzenia i śmierci tych mędrców, którzy działali w czasach panowania Heroda Wielkiego, nauczali i stworzyli szkoły. Środowiska, powstałe wokół obu rabinów, nazwano *Domem Hillela* i *Domem Szammaja*.

Późniejsza tradycja uznała Hillela za potomka Dawida. Na wzór Mojżesza przypisywano mu sto dwadzieścia lat życia, z których czterdzieści miał spędzić w Babilonii, czterdzieści na studiowaniu Tory, a przez czterdzieści był nauczycielem i przywódcą narodu przy końcu I wieku przed Chrystusem i na początku I wieku po Chrystusie¹⁵. Niektórzy bardziej precyzują ten okres, podając, że trwał on od trzydziestego roku przed Chrystusem do dziesiątego po. W tym ujęciu istnieje możliwość, że wśród uczonych, z którymi spotkał się dwunastoletni Jezus w świątyni jerozolimskiej (por. Łk 2, 46n), mógł znajdować się także Hillel. Natomiast twierdzenie, sygnalizowane między innymi przez Paula Johnsona, że Jezus był uczniem Hillela, nie ma żadnych podstaw biblijnych i historycznych¹⁶.

¹⁵ Por. *The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*, dz. cyt., s. 194.

¹⁶ Por. P. JOHNSON, *Historia Żydów*, tłumaczenie zbiorowe, Kraków 1993, s. 137.

Hillel znany był ze swojej miłości w stosunku do ludzi i cierpliwości. Powagę zdobył dzięki umiejętności rozwiązywania trudnych spraw i wyjaśnianiu prawnych wątpliwości.

*Mówi się o Hillelu, że nie było takiej dziedziny, którą by pominął i nią się nie zajmował, czy to gdy chodzi o obce języki, czy to o botanikę, zoologię lub literaturę (Masechet Soferim 16)*¹⁷

Najczęściej naukę Hillela przedstawia się w konfrontacji z nauką współczesnego mu Szammaja. Różnice ich nauczania wynikały z różnego pojmowania Tory i zasad jej interpretacji, Hillel stworzył siedem własnych zasad tłumaczenia Tory. Całość zaś nauczania Hillel streścił w jednej zasadzie, o której mówi opowiadanie, zaczerpnięte z Talmudu:

*Pewnego dnia przyszedł do Szammaja jakiś cudzoziemiec i rzekł mu: „Nawrócę się (na judaizm), pod warunkiem, że nauczysz mnie całej Tory w czasie, gdy ja będę stał na jednej nodze” Szammaj odepchnął go jednak murarską miarą, którą miał w ręce. Cudzoziemiec ten zwrócił się więc do Hillela, który go tak pouczył: „Nie czyń drugiemu tego, co nie chcesz, aby tobie samemu czyniono. To jest bowiem cała Tora. Reszta zaś jest tylko komentarzem i tego trzeba się nauczyć” (Szabbat 31 a)*¹⁸

Oczywiście, zamknięcie całej Tory w jednej zasadzie jest wielkim uproszczeniem. W wypadku Hillela taka wypowiedź jest wyrazem jego dążenia do uczynienia Tory przystępnej dla każdego człowieka i koresponduje z całą jego humanitarną postawą.

Warto tu zaznaczyć, że nauka Jezusa, mimo pozornego podobieństwa, diametralnie różni się od zasady, wypowiedzianej przez Hillela. Jezus streszcza całe Prawo i Proroków w przykazaniu miłości, ale jest to podwójne przykazanie miłości Boga i bliźniego, przede wszystkim Boga.

³⁷Będziesz miłował Pana Boga swego całym swym sercem, całą swoją duszą i całym swym umysłem. ³⁸To jest największe i pierwsze przykazanie. ³⁹Drugie podobne jest do niego: Będziesz miłował swego bliźniego jak siebie samego. ⁴⁰Na tych dwu przykazaniach opiera się całe Prawo i Prorocy.

(Mt 22, 37–40)

¹⁷ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz.cyt., s. 77.

¹⁸ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz.cyt., s. 81.

Jezusowy model miłości bliźniego, zapisany w Kazaniu na Górze, interpretujący miłość *jak siebie samego*, w swym pozytywnym ujęciu zasadniczo różni się od Hillelowego negatywnego sformułowania. Hillel zaleca unikać w stosunku do drugiego człowieka tego, czego chciałoby się uniknąć z jego strony. Jezus poleca o wiele więcej, stawiając zasadę, którą nazwano *złotą zasadą postępowania*:

¹²Wszystko więc, co byście chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie ! Albowiem na tym polega Prawo i Prorocy.

(Mt 7, 12)

Talmud przedstawia Szammaja jako rygorystę, który od siebie i od innych wymagał przestrzegania nakazów Prawa. Miał on zmuszać do postu swego syna już w niemowlęctwie, a gdy jego synowa rodziła w wigilię święta Szafasów, zerwał dach nad rodzącą i założył go gałęziami, aby został zachowany przepis o zamieszkaniu w szafasie. Ten gwałtowny człowiek, surowy i wymagający, do ludzi jednak odnosił się z życzliwością w myśl swojego powiedzenia: *zajmuj się stale studiowaniem Tory, mało mów, lecz wiele czyń, każdego zaś człowieka przyjmuj z życzliwością*. Mimo rygoryzmu dozwalał walczyć w szabat z pobudek patriotycznych.

W przeciwieństwie do Szammaja Hillel przedstawiany jest jako człowiek cierpliwy, łagodny i spokojny, jednak w interpretacji Tory okazywał się często bardziej rygorystyczny od Szammaja. Jeżeli kura zniosła jajko w szabat lub w dzień świąteczny, Szammaj pozwalał zjeść to jajko natychmiast, a Hillel nakazywał, aby czekać do zakończenia święta dla uniknięcia jego znieważenia¹⁹

W swojej interpretacji Hillel umiał przepisy i wymagania Tory dostosowywać do współczesnych mu warunków życia. Przykładem jest wprowadzenie instytucji prosbolu. Prosbol stał się instrumentem prawnym, który zabezpieczał wierzycieli przed skutkami roku szabatowego, w którym wszystkie długi należało umorzyć. Regulował to przepis w Księdze Powtórnego Prawa:

¹Pod koniec siódmego roku przeprowadzisz darowanie długów.

²Na tym będzie polegało darowanie długów: każdy wierzyciel

¹⁹ Por. W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 75–77.

daruje pożyczkę udzieloną bliźniemu, nie będzie się domagał zwrotu od bliźniego lub swego brata, ponieważ ogłoszone jest darowanie ku czci Pana. ³Od obcego możesz się domagać zwrotu, lecz co ci się należy od brata, daruje twa ręka.

(Pwt 15, 1–3)

Prawo to powodowało, że w okresie zbliżania się roku szabatowego unikano udzielania pożyczek, nawet w sytuacjach prawdziwej konieczności. Wprowadzało to także zastój ekonomiczny. Prosbol polegał na złożeniu trybunałowi pisemnego zobowiązania, że dług zostanie wyrównany bez względu na przypadający rok szabatowy. Hillel argumentował, że dług zabezpieczony w trybunale nie jest już długiem u brata, a więc nie musi być darowany według Pwt 15, 3.

Ten bardzo subtelny fortel prawny przyczynił się do rozwoju handlu, w którym kredyt nabrał teraz wielkiego znaczenia. Ekonomiczny pożytek z wprowadzenia instytucji prosbolu uważany jest za wyraz szeroko pojętego humanitaryzmu Hillela²⁰

Reguły interpretacji

Nauka rabinów zmierzała do aktualizacji przepisów Prawa w zmieniającej się sytuacji historycznej. Interpretacja dokonywała się według ustalonych reguł (*middot*), które zostały zebrane w grupy. Tradycja zna siedem reguł Hillela, trzynaście reguł rabina Jizmaela i trzydzieści dwie reguły rabina Eliezera ben Jose ha Gelili. U podstaw każdego zbioru reguł leży pewna metodologia egzegetyczna. Daty powstania tych list nie są pewne, ale najstarsza jest lista Hillela²¹.

Reguły Eliezera odnoszą się do interpretacji hagaddy, czyli tekstów nie prawniczych, natomiast pozostałe reguły dotyczą przede wszystkim halachy, to znaczy tekstów prawniczych.

Pierwsza reguła Hillela jest wnioskowaniem *a minori ad maius*, od przypadku mniej ważnego do ważniejszego (*kal wachomer*). Rozumowanie to pozwala na wysuwanie ze spraw mniejszych wniosków doty-

²⁰ Por.: tamże, s. 81n.

²¹ Por. G. STEMBERGER, *Introduzione al Talmud e al Midrash*, dz. cyt., s. 30–36; Ph. S. ALEXANDER, *Interpretacja żydowska*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, dz. cyt., s. 218; W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 81.

czących spraw większych. Według Jiszmaela reguła ta została dziesięć razy zastosowana już w Pięcioksięgu. Na przykład bracia Józefa tłumaczą się w następujący sposób:

⁸Przecież pieniądze, które znaleźliśmy na wierzchu naszych torb, przynieśliśmy ci z Kanaanu. Jakże więc mieliśmy dopuszczać się kradzieży złota i srebra w domu twego pana.

(Rdz 44, 8)

W rabinistycznym tłumaczeniu prawa reguła ta ma zastosowanie na przykład w następującym rozumowaniu: *jeżeli ofiara ustawiczna, której zaniedbanie nie jest karane wyłączeniem ze wspólnoty, nie uwzględnia szabat, to ofiara składana na święto Paschy, której zaniedbanie jest karane wyłączeniem ze wspólnoty, także nie uwzględnia szabat*²².

Reguła druga jest wnioskowaniem przez analogię, opartym na występowaniu w dwu różnych prawach tego samego terminu (*gezera szawa*). Stosowanie tej reguły wymaga ostrożności, musi być poparte tradycją, a nie tylko osobistym autorytetem stosującego.

Na przykład wyrażenie *w oznaczonym czasie* zostało użyte w Lb 9, 2 w związku z Paschą, a w Lb 28, 2 w związku z ofiarą ustawiczną.

²W oznaczonym czasie winni Izraelici obchodzić Paschę.

(Lb 9, 2)

²Oznajmij Izraelitom następujące rozporządzenie: Czuwajcie nad tym, by składać Mi w określonym czasie dary ofiarne, moje pokarmy jako ofiary spalone, na miłą woń dla mnie.

(Lb 28, 2)

Ponieważ wyrażenie to w *kontekście ofiary ustawicznej pociąga za sobą konieczność nieuwzględniania szabat, to obecność tego samego terminu w kontekście święta Paschy wskazuje także na konieczność nieuwzględniania szabat*²³

²² Ph. S. ALEXANDER, *Interpretacja żydowska*, dz. cyt., s. 218.

²³ Tamże.

Reguła trzecia głosi, że zasady wyprowadzone z konkretnego przypadku mogą być zastosowane do wszystkich przypadków ogólnych, również zasady wyprowadzone z jednego wersetu do wszystkich podobnych wersetów i wypowiedzi (*binjan aw mikkatuw echad*).

Reguła czwarta jest wnioskowaniem na podstawie dwu tekstów biblijnych (*binjan aw mi-szene ketubim*).

Przykładem może być następujące rozumowanie. Punktami wyjścia są teksty Księgi Wyjścia:

²⁶Jeśli ktoś uderzył niewolnika lub niewolnicę w oko i spowodował jego utratę, winien za oko obdarzyć ich wolnością.

(Wj 21, 26)

²⁷Gdyby wybił ząb niewolnikowi swemu lub niewolnicy, winien za ząb uczynić ich wolnymi.

(Wj 21, 27)

Ząb i oko w powyższych tekstach wymienione są tytułem przykładu. Wspólną cechą obu tych organów jest to, że są narządami głównymi, widocznymi dla innych i ich utrata powoduje trwałą ułomność. W każdym przypadku innego narządu, spełniającego te same warunki, jego uszkodzenie przez pana daje niewolnikowi prawo do wolności.

Reguła piąta odnosi się do rozszerzenia lub ograniczenia znaczeń ze względu na suppozycję terminów ogólnych i szczegółowych (*kelal uperat, perat ukelal*). Jeżeli termin ogólny stoi przed terminem szczegółowym, wtedy termin ogólny obejmuje tylko to, co zawarte jest w terminie szczegółowym. W Księdze Kapłańskiej mamy takie prawo:

²Jeżeli kto z was zechce złożyć dar ze zwierząt dla Pana, niech złoży go albo z bydła, albo z trzody.

(Kpł 1, 2)

Termin *zwierzęta*, użyty na początku wypowiedzi, mógłby oznaczać także zwierzęta dzikie, ale dodanie szczegółowych określeń: bydło i trzoda, sprawia, że prawodawca ogranicza ofiarę jedynie do zwierząt domowych.

Jeżeli natomiast termin szczegółowy stoi przed terminem ogólnym, wtedy zakres prawa odnosi się do tego wszystkiego, co zawiera się w terminie ogólnym. Dla przykładu weźmy przepis Księgi Wyjścia:

⁹Jeśliby ktoś powierzył drugiemu pieczę nad osłem, wołem, owcą lub nad jakimkolwiek innym zwierzęciem, a ono padło lub okaleczyło się, lub zostało uprowadzone, a nie ma na to świadka, ¹⁰to sprawę między obiema stronami rozstrzygnie przysięga na Pana, że [przechowujący] nie wyciągnął ręki po dobro drugiego i właściciel przyjmie, co pozostało, a tamten nie będzie płacił odszkodowania. ¹¹Jeśli zaś to zostało skradzione, zapłaci właścicielowi.

(Wj 22, 9–11)

Chociaż na początku wymienione są jedynie trzy gatunki zwierząt, to dzięki użyciu następnie terminu ogólnego, przepisy obowiązujące człowieka, obejmującego depozyt nad cudzymi zwierzętami, dotyczą wszystkich gatunków zaliczanych do zwierząt.

Szósta reguła jest wyjaśnianiem jednego wersetu przez inny o treści podobnej. Jest to wyprowadzanie zasad z podobnych wypowiedzi (*kajocce bo bemakom acher*). Reguła ta jest podobna do stosowanej w świecie hellenistycznym dedukcji przez analogię.

Reguła siódma stwierdza, że znaczenie jakiegoś prawa wynika z jego kontekstu (*dabar halamed meinjano*). Jest to reguła o szerokim zakresie zastosowania. Jako przykład weźmy dwa przepisy:

¹³Nie będziesz zabijał.

¹⁴Nie będziesz cudzołożył.

¹⁵Nie będziesz kradł.

(Wj 20, 13–15)

¹¹Nie będziecie kraść, nie będziecie kłamać, nie będziecie oszukiwać jeden drugiego.

(Kpł 19, 11)

W obu wypadkach występuje zakaz kradzieży. W pierwszym wypadku kradzież oznacza przestępstwo karane śmiercią, gdyż taka kara

przewidziana jest za dwa poprzednie przestępstwa (morderstwo i cudzołóstwo) razem tu wymienione. Kradzież w tym wypadku odnosi się zatem do porywania ludzi. W drugim wypadku literalnie zakaz brzmi tak samo, ale odnosi się do kradzieży cudzej własności, gdyż znajduje się w kontekście mówiącym o sprawach własności. Tu więc kradzież nie będzie obłożona karą śmierci. Kontekst zatem wyraźnie decyduje o znaczeniu wypowiedzi.

Te reguły pozwalały Hillelowi interpretować Prawo i dostosowywać je do potrzeb i warunków życia jego współczesnych. Pozostały także w tradycji rabinistycznej jako wskazania interpretacyjne. Siedem reguł nie daje jeszcze pełnych możliwości interpretacji, dlatego dodawano później dalsze reguły, są jednak z pewnością ważnym osiągnięciem i świadczą o wielkości Hillela, wybijającego się wśród wielu innych rabinów żydowskich.

Hillel jest ważną postacią, jest znakomitym uczonym i nauczycielem, zamyka pierwszy okres rozwoju myśli rabinackiej, a jego uczniowie należąc już będą do pierwszej generacji tannaitów, tych rabinów, których pouczenia złożą się na dzieło zwane Miszną.

Uczniowie Hillela

Dom Hillela i Dom Szammaja stanowiły dwie rywalizujące ze sobą szkoły, kontynuujące postawy swych mistrzów i ich metody interpretacyjne. Talmud świadczy o spotykaniu się uczniów obu rabinów na wspólnych dyskusjach, których celem było osiągnięcie wspólnych decyzji.

Przez dwa i pół roku uczniowie szkoły Szammaja dyskutowali z uczniami szkoły Hillela kwestię, czy warto się urodzić czy nie. Pierwsi mówili, że byłoby lepiej, gdyby człowiek nie został stworzony. Drudzy zaś utrzymywali, że jednak lepiej, że człowiek istnieje. Skończono na tym, że zgodzono się, że lepiej by było, gdyby w ogóle człowiek nie istniał, lecz z chwilą gdy został stworzony, powinien stale uważnie przypatrywać się swemu postępowaniu (Eruwin 13 B).

„Jak należy się zachować w obecności mężatki? Co należy o niej mówić?” Uczniowie Szammaja mówią: „Należy mówić tylko prawdę” Uczniowie Hillela mówią: „Należy mówić, że jest piękna i urocza” „A co się powie, mówią pierwsi, jeśli będzie ślepą lub paralityczką, czy

też, że jest piękna i urocza. Czy Tora nie karze unikać nam kłamstwa!” Uczniowie Hillela odpowiedzieli: „Czy waszym zdaniem, jeśli ktoś dokonał złego zakupu na targu, należy mu to powiedzieć, czy nie. Powie mu się z pewnością, że zrobił dobry zakup” (Ketuwot 17 a)²⁴

Legenda talmudyczna, która nie posiada waloru historycznego²⁵, mówi, że Hillel miał osiemdziesięciu uczniów.

Trzydziestu z nich było takich, że godni byli tego, aby Szechina (tzn. obecność Boża) spoczęła na nich. Trzydziestu było takich, że zasługiwało na to, aby słońce zatrzymało się nad nimi, tak jak zatrzymało się dla Jozuego. Dwudziestu pozostałych nie wyróżniało się niczym specjalnym (Sukka 28 A; Batra 133 B)²⁶

Talmud wymienia jednak po imieniu tylko dwu uczniów Hillela, a są to rabbi Jonatan ben Uzijel i rabban (wielki nauczyciel) Jochanan ben Zakkaj. Jonatan odznaczał się wielką żarliwością i zapałem w studiowaniu Tory. Talmud podaje opinię, że gdy Jonatan ben Uzijel studiował Torę, ptaki nad nim przelatujące natychmiast się spalały od bijącego żaru.

Jochanan ben Zakkaj uciekł z oblężonej przez Rzymian Jerozolimy i założył szkołę rabinacką w Jawne. W ten sposób linia, wywodząca się od Hillela, przetrwała i zaowocowała dziełem o wielkiej sławie i zasługach.

Wśród następców Hillela trzeba jeszcze wymienić rabbana Gamaliela, zwanego Starszym lub Pierwszym. Podaje się, że Gamaliel był wnukiem Hillela, a synem pewnego Szymona, który z kolei miałby być synem Hillela. Jednak istnienie tegoż Szymona jest bardzo wątpliwe, a także hipotezy, że Gamaliel był synem Hillela lub przynajmniej należał do jego szkoły, nie da się udowodnić²⁷

Gamaliel znany jest z kart Nowego Testamentu. Jego uczniem był Szaweł z Tarsu, późniejszy Apostoł pogan, św. Paweł, który po pojmaniu go w świątyni jerozolimskiej przez żołnierzy rzymskich tak rozpoczął swoją obronę:

²⁴ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 84n.

²⁵ Por. G. STEMBERGER, *Introduzione al Talmud e al Midrash*, dz. cyt., s. 97.

²⁶ Cytowane za: W. TYLOCH, *Opowieści mędrców Talmudu*, dz. cyt., s. 86.

²⁷ Por. G. STEMBERGER, *Introduzione al Talmud e al Midrash*, dz. cyt., s. 98.

³Ja jestem Żydem urodzonym w Tarsie w Cylicji. Wychowałem się jednak w tym mieście, u stóp Gamaliela otrzymałem staranne wykształcenie w Prawie ojczystym.

(Dz 22, 3)

Gamaliel również wystąpił w Sanhedrynie w obronie uwięzionych Apostołów, w imieniu których przemówił Piotr (Dz 5, 33–41). Wystąpienie Gamaliela przyczyniło się do uwolnienia Apostołów, którzy mogli nadal głosić naukę Jezusa, przejście natomiast duchowej spuścizny Hillela do szkoły w Jawne przez osobę jej założyciela, Jochanana ben Zakkaj, ucznia Hillela, postawi epigonów myśli wielkiego rabina i nauczycieli chrześcijańskich na dwu przeciwstawnych, a nawet wrogich sobie pozycjach.

HILLEL - ONE OF THE GREAT TEACHERS OF JUDAISM

Summary

Babylonian Captivity put an end to the country of Judah. The Israeli statehood ceased to exist for many centuries and its revival in the Hasmonean times was possible only because the identity of the nation deprived of land and freedom was saved. The prophet Ezekiel had an extremely important role in this cause.

The next stage for Israel began with the houses of the congregation (bet-ha-kneset), afterwards – from the Greek translation of the Hebrew word – commonly called synagogues. A synagogue became a very important factor in the forming of rabbinical tradition and interpretation of the Torah. This forming imbued in the Land of Israel by Esdras was preserved and developed for a long time, of which little is known. There must have been, however, some established form of instruction, hinted at in the allusions to the Great Synagogue, which was to have owed its beginnings to Esdras himself.

It was much later that the rabbis, known from the Talmud, who continued the interpretation of the Torah appeared. They were the direct predecessors of Hillel.

Hillel, who is considered to have been the greatest sage and rabbi in the times of the Second Temple, was called the Older (Zaken) due to high esteem in which he was held amongst his countrymen. He was said to have come from Babylon and to have arrived in Jerusalem to be taught by Shemai and Avtalion.

The teaching of Hillel is often contrasted with the teaching of Shammai, his contemporary. The differences in their teaching resulted from different understanding of the Torah and the rules of its interpretation. Hillel created his own seven rules of explaining the Torah. In his interpretation Hillel managed to adapt the laws and demands of the Torah to the situation of the time. The introduction of an institution of prosbol, which became a legal instrument protecting creditors against the consequences of the sabbatical year – the year of remission of all debts, is an example.

Hillel is an important figure, an outstanding scholar and teacher; he closes the first period of developing rabbinical thought. His disciples will belong to the first generation of rabbis whose instructions constituted the so called Mishnah.